

UDK:792 (091)

Sarvar AXMEDOV,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktranti
E-mail: sardorahmedov437@gmail.com

QarsMII dotsenti, PhD A.Eralov taqrizi asosida

O'ZBEKISTON ILM-FAN RIVOJIDA FANLAR AKADEMIYASINING O'RNI

Аннотация

Mazkur maqoda XX asrda O'zbekiston Fanlar akademiyasining tashkil etilish tarixi, faoliyati shuningdek, akademiya tarkibida faoliyat olib boradigan institutlarning ilm sohasidagi faoliyatlari bayon etilgan. Fanlar akademiyasining ilm-fan taraqqiyotiga qo'shgan xissasi hamda ilm-fan sohasida tashkil etilgan ilmiy konferensiyalar, simpoziumlar faoliyati ilmiy manablar orqali yoritilgan.

Kalit so'zlar: Fanlar akademiyasi, xalqaro ilm-fan aloqalari, Prezidiumi, fan doktori, fan nomzodi xalqaro simpoziumlar, xalqaro konferensiyalar, fizika-texnika instituti.

РОЛЬ АКАДЕМИИ НАУК В РАЗВИТИИ НАУКИ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В данной статье описывается история создания, деятельность Академии наук Узбекистана в XX веке, а также деятельность в области науки институтов, действующих в составе Академии. Вклад академии наук в развитие науки и деятельность научных конференций, симпозиумов, организованных в области науки, освещаются научными источниками.

Ключевые слова: Академия наук, международные научные связи, президиум, доктор наук, кандидат наук международные симпозиумы, международные конференции, физико-технический институт.

THE ROLE OF THE ACADEMY OF SCIENCES IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE IN UZBEKISTAN

Annotation

This article describes the history of the establishment and activities of the Academy of Sciences of Uzbekistan in the 20th century, as well as the scientific activities of the institutes operating within the academy. The contribution of the Academy of Sciences to the development of science and the activities of scientific conferences and symposiums organized in the field of science are covered through scientific sources.

Key words: Academy of Sciences, international scientific relations, Presidium, Doctor of Science, Candidate of Science, international symposia, international conferences, Institute of Physics and Technology.

Kirish. Ilm-fan – har qanday davlatni taraqqiyotga yetaklovchi asosiy kuch – drayver hisoblanadi. Davlatning rivojlanishini fan taraqqiyoti orqali baholash o'rindir. O'zbekiston uchun ilm-fan taraqqiyoti farovonlik va barqarorlik yo'lidagi muhim qadamlardan biridir. Konstitutsiyada davlat jamiyatning ilmiy va texnikaviy rivojlanishiga g'amxo'rlik qilishi bejiz qayd etilmagan. Azaldan o'zbek jamiyatida ilmg'a hurmat va ehtirom ko'rsatish qadriyat darajasiga ko'tarilgan. Buyuk muhaddis Imom Buxoriy aytganlaridek, "dunyoda ilmdan boshqa najot yo'q va bo'lmagay".

Fandagi qilingan yoki qilinayotgan kashfiyotning sirini yaxshiroq tushunish uchun fan tarkibi, fan taraqqiyotining umumiy konuniyatlarini kuzatish katta ahamiyatga ega. Ma'lumki, har qanday fanning shakllanishi ilmiy material – faktlarning toplanishidan boshlanadi. To'plangan bilimlar o'rtasidagi haqiqiy faktlar sharhlanib, ularni tartibga solish mumkin bo'lgan taqdirdagina fan vujudga kela oladi. Buyuk olim I. P. Pavlov aytganidek, fan uchun fakt havodek zarur. Fan bilish jarayonining hamma bosqichlari, shakllari, mantiqiy usullarini o'z ichiga olgan xolda vujudga keladi va rivojlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ilmiy maqolani tayyorlash jarayonida, tadqiqot metodologiyasi sifatida birinchi navbatda tarixiylik, xolislik, uzviylik, ketma-ketlik va qiyosiy taqqoslash kabi metodologiyadan foydalanilgan holda, O'zbekiston Fanlar akademiyasi faoliyat tarixiga nazar tashlandi. Ilmiy maqolani tayyorlashda tarixchi olimlar M.

Abrarov, O'. Haydarovlarning asarlaridan va boshqa sovet davri olimlarining tadqiqotlaridan, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Markaziy arxivining 1-fondida saqlanayotgan manbalardan va boshqa adabiyotlardan foydalanilgan. Shuningdek, "Toshkent haqiqat" gazetasi, "Fan va turmush" jurnali, "O'zbekiston madaniyati" gazetasi, "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar" jurnali, "O'zbekiston kommunisti" gazetasi, "Mehnat va turmush" kabi davriy nashrlardan ilmiy maqolani yoritishda foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. XX asrning 30-yillaridan boshlab, O'zbekistonda ilmiy-tadqiqot muassasalarini rivojlantirish, bu muassasalar ishiga rahbarlik qiluvchi yagona markaz barpo qilish masalasi kun tartibiga qo'yildi. 1932-yil oktabrda O'zbekiston ilmiy-tadqiqot muassasalari rahbarlari Fanlar qo'mitasi tashkil etdi. Ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etishda Fanlar qo'mitasining roli katta bo'ldi[1].

Tarixiy manbalarga ko'ra, O'zbekiston Fanlar akademiyasining ochilishiga tayyorgarlik ishlari XX asrning 30-yillari boshlariga to'g'ri kelgan. Chunonchi, 1932-yilning 19-dekabridan 28-dekabrigacha Leningradda O'zbekiston hukumati tashabbusi bilan ko'plab taniqli olimlar ishtirokida, Cobiq Ittifoq Fanlar akademiyasining ishlab chiqaruvchi kuchlarini o'rganish Kengashi bilan birgalikda O'zbekistonning ishlab chiqaruvchi kuchlarini o'rganish bo'yicha konferensiya bo'lib o'tdi[2]. Anjuman davomida umumiy hisobda 80 ta ma'ruza taqdim qilingan. 40 ta ma'ruza Fanlar akademiyasi a'zolari va ular taklif etgan yetakchi ilmiy xodimlar tomonidan o'qilgan bo'lsa, qolgan 40 ta ma'ruza esa

O'zbekiston hukumati vakillari hamda turli ilmiy-tadqiqot muassasalari xodimlari tomonidan taqdim etilgan[3].

1932-yil boshlariga kelib, O'zbekistonda 50 dan ortiq ilmiy-tadqiqot muassasasi, jumladan, o'simlikshunoslik muammolari bilan 9 ta, chorvachilik bilan 9 ta, tibbiyot bilan 11 ta, sanoat bilan 4 ta, geofizika bilan 6 ta va madaniy qurilish muammolari bilan shug'ullanuvchi 13 ta ilmiy tashkilotlar muvaffaqiyatli faoliyat yuritib kelgan. 1932-yil 11-oktabrda Fanlar akademiyasini tashkil etish yo'lidagi navbatdagi muhim qadam – nazariy bilimlarning barcha sohalarida faoliyat yurituvchi va ilmiy tadqiqot tafakkurini har tomonlama rivojlantirishga ko'maklashuvchi respublikaning oliy ilmiy markazi sifatida O'zbekiston ilmiy tadqiqot muassasalarining ushbu keng tarmog'ini boshqarish bo'yicha Respublika qo'mitasi (qisqacha – Fanlar qo'mitasi)ning tashkil etilishi bo'ldi[4].

Tahlil va natijalar. Ikkinchi jahon urush eng avjiga chiqqan payt, 1943-yil 27 sentabrda SSSR Xalq Komissarlari Kengashi tomonidan “SSSR Fanlar akademiyasining Toshkentdagi O'zbekiston filialini O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi etib qayta tashkil etish to'g'risida”gi qarori qabul qilingan hamda SSSR Fanlar akademiyasi Prezidiumi va O'zSSR Xalq Komissarlari Kengashiga “O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi”ni tashkil etish bo'yicha barcha tayyorgarlik ishlarini olib borish topshirig'i berilgan. Bu yangilik o'sha davrning respublika ilm-fani uchun e'tiborli va alohida ahamiyatga ega voqea edi.

Ko'p o'tmay, 1943-yil 4 noyabrda ushbu qarorni amalga oshirish bo'yicha asosiy tadbir – Toshkentda O'zbekiston Fanlar akademiyasining ochilish marosimi tashkil etildi. Ushbu yig'ilish ishtirokchilari quyidagilarni ta'kidladi: “Olimlarga, hatto urushning og'ir yillarida ham birlamchi xalq xo'jaligining ahamiyatga ega bo'lgan muammolari ustida samarali ish olib borish uchun sharoitlar yaratilgan”, “...o'zbek xalqining madaniyati”, “...o'zbek xalqi uchun muhim imkoniyatlarga ega bo'ldi”[5]. Mazkur davrda O'zbekiston Fanlar akademiyasida 19 ta ilmiy tadqiqot instituti va 28 ta ilmiy stansiya faoliyat olib borgan.

1943-yilda akademiyada 10 ta ilmiy muassasa birlashtirilgan, bularda 210 nafar ilmiy xodim, shu jumladan, 28 nafar fan doktori va 48 nafar fan nomzodi faoliyat olib borgan[6]. Botanika va zoologiya, Tuproqshunoslik va geobotanika, Fizika-texnika, Geologiya, Energetika va avtomatika, Kimyo ilmiy muassasalari O'zbekiston Fanlar akademiyasi tarkibiga kiritilgan[7].

1944-yilda O'zbekiston Fanlar akademiyasi tarkibida Matematika va mexanika instituti hamda Sharq qo'lyozmalarini o'rganish instituti tashkil etildi. O'sha vaqtda Fanlar akademiyasida 210 nafar tadqiqotchi, shu jumladan, 28 nafar fan doktori va 57 nafar fan nomzodi faoliyat olib borgan[8].

1957-yilda Fanlar akademiyasi tarkibida faoliyat olib borgan ilmiy muassasalar soni 27 taga, 1963-yili esa 36 taga yetdi. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sobiq Sovet Ittifoqidagi yirik ilmiy markazlardan biri bo'lgan. Unda 35 ta ilmiy tadqiqot muassasasi, jumladan, 31 ta institut, shuningdek, bir qancha yordamchi tashkilot hamda tajriba markazlari, Qoraqalpog'iston filiali birlashgan[9].

Ilm-fan yo'nalishidagi muhim o'zgarishlardan biri, 1960-yil dekabr oyida O'zbekiston Fanlar akademiyasi yosh olimlarining X ilmiy konferensiyasi bo'lib o'tganligidadir. Mazkur yil 27-dekabr kuni bo'lib o'tgan yalpi majlisni O'zbekiston Fanlar akademiyasi vitse-prezidenti S.V.Starodubseva kirish so'zi bilan ochib bergan. 28-dekabr kuni konferensiyaning 20 bo'limidan, shu jumladan, gumanitar fanlarning 6 bo'limidan iborat uchrashuvlar o'tkazildi. Seksialar yig'ilishlarida Respublika Fanlar akademiyasining 320 dan ortiq yosh olim, shu jumladan,

ijtimoiy Fanlar kafedrasining 100 dan ortiq tadqiqotchi va aspiranti so'zga chiqdi[10].

1960-yil O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tuproqshunoslik instituti muammoli-mavzuli ish rejasini tayyorladi[11]. Tabiiyki, institut mutaxassislari milliy iqtisodiy muhitning muhim mavzularini, jumladan, O'zbekiston tuproqlari, kulrang tuproqlarning genezisi, strukturaning shakllanishi, irrigatsiya eroziyasi, och dashtning sho'rlangan yerlarini o'zlashtirish kabi mavzularni ishlab chiqdi.

Shuningdek, Tuproqshunoslik instituti yuqori malakali kadrlar tayyorlash ishlarini olib bordi. 1960-yilda institutda 42 nafar tadqiqotchidan 18 nafar fan doktori va fan nomzodi bo'lgan, ular tadqiqotchilar umumiy sonining 43 foizini tashkil qilgan. Bundan tashqari, yana 7 nafar tadqiqotchi 1960-yilda doktorlik dissertatsiyalarini himoya qilishga tayyorlandi, bu fan doktorlari va nomzodlarining umumiy foizini 59 foizga oshirdi[12].

1967-yil akademiya tarkibida 30 ta ilmiy tadqiqot instituti faoliyat olib borgan. Bu ilmiy muassasalarda 3 ming nafar olim, shu jumladan, 107 nafar fan doktori va 800 dan ortiq fan nomzodi tadqiqot ishlari bilan shug'ullangan[13].

Bu davrda 1,3 millionga yaqin ilmiy xodim faoliyat olib borgan. Bu 1913-yildagidan 108 baravar ko'pdir. O'zbek ilm-fani ijtimoiy taraqqiyot jarayonlarini o'rganishda katta muvaffaqiyatlarga erishdi. U matematika va mexanika, kvant elektronikasi va qattiq jism fizikasi, yadro energetikasi, kimyo va biologiyaning bir qancha yo'nalishlari, kosmik tadqiqotlar va Yer haqidagi fanlar, bilimning boshqa ko'pgina sohalarida eng oldingi maralarga chiqib oldi[14].

Ilmiy tadqiqot ishlarining olib borilishida Fanlar akademiyasi muhim o'rin tutgan. Masalan, to'plangan faktik materiallar shuni ko'rsatdiki, 1971-1975 yillar davomida Fanlar akademiyasining olimlari olib borgan 308 ta tadqiqot natijasi xalq xo'jaligiga joriy qilindi va buning evaziga olingan iqtisodiy foyda 1 milliard 40 million so'mni tashkil qildi. Ushbu tadqiqotlar diapozoni naqadar keng ekanini quyidagi ma'lumotlardan ko'rish mumkin: qishloq xo'jaligiga 44 ta metallurgiya sanoatiga 27, qurilishga 36, geologiyaga 39, kimyo, neftni qayta ishlash, tibbiyot va yengil sanoatga 11, energetikaga 8, transportning turli sohalariga 8, go'sht-sut sanoatiga 4, ilmiy-tadqiqot muassasalariga 76 ta taklif taqdim etildi[15].

1972-yil 25-fevralda O'zbekiston Fanlar akademiyasining yillik umumiy yig'ilishi bo'lib o'tdi. Unda Fanlar akademiyasining 1971-yildagi ilmiy va ilmiy-tashkiliy faoliyati va 1972-yilga mo'ljallangan muammoli-mavzuviy rejai to'g'risida O'zbekiston Fanlar akademiyasi Prezidiumi a'zosi M.Z.Xamudxonov ma'ruza qildi. Uning so'zlariga ko'ra, 1971-yilda Fanlar akademiyasining 31 ta ilmiy-tadqiqot muassasasi va 7 ta bo'lim tadqiqotchisi fanning turli sohalarida 400 dan ortiq mavzu ustida ish olib bordi[16].

1977-yilda O'zbekiston Fanlar akademiyasi tasarrufida 28 ta ilmiy institut va tashkilot faoliyat yuritib, ularda 9113 nafar olim ishlagan. Ular orasida 3272 nafar ilmiy xodim, 103 ta akademik va muxbir a'zo, 118 ta fan doktori hamda 1142 ta fan nomzodi bo'lgan. Bu olimlar asosan respublika xalq xo'jaligi, iqtisodiyoti va madaniyatini rivojlantirishga doir dolzarb masalalarni hal etishga bag'ishlangan tadqiqotlar bilan shug'ullangan[17].

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, XX asrning 60-80 yillarda O'zbekiston ilmiy salohiyati yildan-yilga o'sib bordi. Masalan, O'zbekistonda fan doktorlari 1965-yilda 314 nafar, 1970-yilda 479 nafar, 1975-yilda 745 nafar, 1980-yilda 938 nafarni tashkil etgan bo'lsa, fan nomzodlari esa 1965-yilda 3879 nafar, 1970-yilda 6907 nafar, 1975-yilda 10505 nafar, 1980-yilda 12992 nafarni tashkil etgan. Shuningdek, O'zbekiston Fanlar akademiyasining muxbir a'zolari soni esa

1965-yilda 73 nafar, 1970-yilda 102 nafar, 1975-yilda 96 nafar, 1980-yilda 108 nafarni tashkil etgan[18].

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, XX asrning 30-yillarida tamal toshi qo'yilgan O'zbekiston Fanlar akademiyasi ilm-fan sohasini rivojlanishida muhim rol o'ynadi. Akademiya institutlarida tashkil etilgan ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordi. Shuningdek, XX asrning 70-80 yillarda O'zbekistonda hayotning xilma-xil

sohalariga taalluqli murakkab ilmiy muammolar hal qilindi. Bu davrda O'zbekiston Fanlar akademiyasi, respublikadagi o'nlab ilmiy-tadqiqot muassasalari va oliy o'quv yurtlari turli yo'nalishlarda intensiv tadqiqot ishlari olib bordi. Bu ishlarda 32 ming nafar ilmiy va ilmiy-pedagogika xodimi, shu jumladan, 800 dan ortiq fan doktori va 11 ming fan nomzodi faol ishtirok etdi.

ADABIYOTLAR

1. To'raqulov Y. Fan cho'qqilari sari // Toshkent haqiqati, 1963 yil, 10 noyabr.
2. Bahodirov G'. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining 80 yilligiga // Fan va turmush. 2023. №3. –B.4.
3. Fan va turmush, 1977, № 6, bet 3.
4. Bahodirov G'. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining 80 yilligiga // Fan va turmush. 2023. №3. –B.5.
5. Bahodirov G'. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining 80 yilligiga // Fan va turmush. 2023. №3. –B.6.
6. "O'zbekiston madaniyati", 1967 yil, 17-avgust
7. Sodiqov O. Fanimizning charog'on yo'li. Fan va turmush, 1983, № 11. –B.4.
8. Bahodirov G'. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining 80 yilligiga // Fan va turmush. 2023. №3. –B.7.
9. Bahodirov G'. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining 80 yilligiga // Fan va turmush. 2023. №3. –B.4.
10. Abrarov M. O'zbekiston SSR fanlar akademiyasining yosh olimlari konferensiyasi. // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, 1972. №. 5. –B.74.
11. O'z. FA. MA 1-fond, 1-ro'yhat, 951-ish, 158-varaq.
12. O'z. FA. MA 1-fond, 1-ro'yhat, 951-ish, 161-varaq.
13. "O'zbekiston madaniyati", 1967 yil, 17-avgust
14. Sodiqov O. Bevosita ishlab chiqaruvchi kuch // O'zbekiston kommunisti. 1977. №2. –B.77.
15. Sodiqov O. Bevosita ishlab chiqaruvchi kuch // O'zbekiston kommunisti. 1977. №2. –B.79.
16. Mirxasilov C., Konopoe B. O'zbekiston CCR fanlar akademiyasining yillik yig'ilishlari. // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, 1972. №. 5. –B.77.
17. Sodiqov O. Fan cho'qillariga hujum // Mehnat va turmush. 1970, № 4, bet 6.
18. O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, 1983. №. 2. –B.14.